

РОЛЬ УНІВЕРСАЛЬНОГО ТА НАЦІОНАЛЬНО-СПЕЦИФІЧНОГО У СТВОРЕННІ МОВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ

Сливка Н.Т.

ДВНЗ “Ужгородський національний університет”

В умовах сучасності, коли міжнаціональне спілкування набуває все ширші масштаби, коли наступив період глибшого усвідомлення людиною самої себе та її бачення світу через призму дослідження структури і функціонування мови, її форми та змісту, проблема перекладу, особливо національно-культурної лексики, на іншу мову стає актуальнішою. Відтворення інонаціональної лексеми засобами іншої мови ускладнюється тим, що в перекладі необхідно передати не тільки особливості реалій мови оригіналу, але й спробувати донести до “іноземця” правильне розуміння і сприйняття концептів, які сформовані й зафіксовані у свідомості даного народу у визначений момент його історичного розвитку, знайти у мові перекладу засоби для достовірного відображення національного менталітету носія мови оригіналу.

Відродження в останні десятиліття антично-гумбольдтіанського погляду на мову в поєднанні з сучасними лінгвістичними методами опису дає можливість не тільки виявити особливості національно-етнічних картин світу, але й відповідно просунутись уперед у створенні єдиної дисциплінарної науки про людину.

Разом із тим спостерігається деяка диспропорція у вивченні різних мовних підсистем у межах антропоцентричного простору. Традиційно поняття мовної картини світу пов'язувалось із специфікою номінацій, побудовою лексичних підсистем. Це пояснюється тим, що лексика — найбільш відкрита і рухлива підсистема мови, яка здатна як сприймати нові одиниці без суттєвих змін у співвідношенні між існуючими мовними одиницями, так і переводити існуючі одиниці з активного фонду в категорії архаїзмів, історизмів та ін. у відповідності до комунікативних та прагматичних вимог історичного розвитку лінгвоспільноти.

Світосприйняття, будучи стійким утворенням, являє собою форму суспільної свідомості. На більш високому організаційному рівні світосприйняття трансформується у світорозуміння, набуваючи рис картини світу. Остання — це духовно-практичний спосіб освоєння світу та людини. Точніше картина світу визначається як сума концептів, закладених у свідомості індивіда, соціуму та зафіксованих у мові народу та мовленні індивіда. Компонентами картини світу є не тільки реалії, але і їх оцінка у національній свідомості.

Концепт існує у ментальній реальності людини як сукупність організованих знань та систематизованої інформації про актуальний і вірогідний стан речей в реальному світі у контексті емоцій, переживань,

асоціацій, досвіду і т.д. Усвідомлення його як ментального утворення дозволяє не тільки реконструювати ментальний світ носія мови, але і відтворити його етноментальну характерологію.

В інтерпретативному процесі систему вербальних значень співвідносять із соціо- та етнокультурною компетенцією носіїв мови, концептуальне наповнення якої являє собою однією з визначальних рис національного менталітету народу. Адже саме у мові, в системі характерних для неї стереотипів, образів, еталонів репрезентовано світогляд і світосприйняття носіями мови через призму соціо- й етнокультурних традицій.

Кожний концепт, виражений тими чи іншими лексичними засобами, має свою власну семантичну форму, яка детермінована його семантичними значеннями і характеризується етнокультурною зумовленістю, так як у ній виражені всі модальні, гендерні, емоціональні, експресивні, прагматичні й інші оцінки.

Відмінність вербальних виражень і співставленість їх з реальними ситуаціями здійснюється за допомогою визначеною системою уявлень людини про світ — її концептуальною системою. Конструювання концептуальної системи відображає перевагу, яка віддається у даній системі визначеному концепту чи визначеній його структурі, так як вони відображають характер судження носія мови і відповідно слугують орієнтаційною основою його відношення до дійсності.

Активне перетворення зовнішнього світу відбувається у свідомості, що пов'язана з мовою, так як слово є результатом процесу узагальнення і виділення основної ознаки, на основі якої здійснюється номінація. Ця домінуюча ознака може носити інформацію місцевості, де виникло те чи інше слово.

Реальне функціонування лексеми у мовленні призводить до того, що семантика слова починає активно членуватись на окремі семантичні компоненти. Ці мікрокомпоненти знання (колективні, а особливо індивідуальні) не завжди фіксуються лексикографічними джерелами. Кожен носій певної мови володіє власним ідіостилем, який проявляється в його мовленні, тобто кожний носій мови являє собою визначену мовну особистість. За Е.Р.Боринштейном, мовна особистість — це цілісне системне утворення, яке визначається спільністю безупинно взаємодіючих між собою знаків і символів, відношень та дій індивіда; їй властиві такі характеристики: доступність, комунікативність, діяльне начало, відчуття реальності, гносеологічні мотиви, мислеутворююча функція, демонстративний фактор, естетична спрямованість, ментальність [2, с.52]. У відповідності до концепції Ю.Н.Караулова, у структурі мовної особистості виділяють три рівні: когнітивний, семантико-будівельний і прагматичний [7, с.283]. Мовна картина світу включає в себе знакове оформлення концептів. Людська мовна діяльність первинно активна. Якщо на ранніх етапах засвоєння мови мовна особистість дитини багато в чому залежить від способу життя, рівня інтелекту та освіченості оточуючих її дорослих людей, то надалі її

мовленнєва діяльність стає все активнішою в міру розширення масштабу сприйняття реального світу з точки зору суб'єкту, який знаходиться у процесі безперервного індивідуального когнітивного формування. Як наслідок формується індивідуальна картина світу. Протягом усього життя людини над базовими уявленнями надбудовуються нові конструкції, які фіксують нові знання про реальність і є наслідком її постійної взаємодії з навколишнім середовищем, постійного вирішення завдань, пов'язаних із виживанням та орієнтацією в ньому. Система репрезентацій постійно змінюється у відповідності до змін середовища під тиском життєвого досвіду суб'єкта, так як вона повинна бути адекватною своїй головній меті — забезпеченню суб'єкта повноцінною інформацією про навколишній світ, яка уможливорює його адаптивну поведінку. Так як репрезентування реальності можливе тільки через призму наявних когнітивних механізмів, то і когнітивні моделі середовища, доступні людині на різних стадіях онтогенезу, різні. Відповідно, навіть якщо протягом індивідуального життя суб'єкта оточує практично незмінна реальність, але його репрезентації останньої зазнають суттєвих змін в процесі онтогенетичного розвитку когнітивних механізмів суб'єкта.

На певному етапі онтогенезу суб'єкта соціальна реальність починає суттєво впливати на його когнітивний розвиток, визначаючи пріоритетний напрямок розвитку когнітивних механізмів людини. При цьому, хоч соціальна реальність у тій формі, в якій вона нас оточує сьогодні — не більше, ніж людське творіння, інституціоналізований певним способом світ часто уявляється людині як не менш об'єктивний, ніж фізична реальність. Відповідно, “правила гри”, задані культурою, детермінують специфіку когнітивного розвитку і поведінку індивідуума не менш жорстко, ніж умови фізичного середовища — пізнавальні механізми і поведінка наших еволюційних предків.

Якщо семантико-будівельний рівень мовної особистості здебільшого універсальний для всіх носіїв даної мови, то прагматичний і когнітивний досить специфічні, тобто концепти, їх структура та співвідношення їх у свідомості кожного індивіда, мотиви й оцінка його мовлення притаманні тільки йому [7, с.284]. Значний об'єм семантичної інформації по-різному представлений у свідомості носіїв однієї і тієї ж мови. Ці відмінності у мовній свідомості носіїв у межах однієї мовної спільноти є результатом відмінності в їхній поінформованості та прагматичних засадах. Такий процес може деформувати спілкування у межах однієї мови. Така когнітивно-прагматична розбіжність носіїв однієї мови відображена, очевидно, у відомому стійкому виразі “говорити різними мовами”.

Мова як “дзеркало культури” [8, с.17] відображає не тільки реальний світ людини, а й колективну самосвідомість народу, характер його менталітету, спосіб життя, традиції, систему цінностей і бачення світу загалом. І.Голубовська слушно зауважує, що “мова в багатстві своїх форм і значень містить ключі до таємниць розумового універсуму певної культури, до пізнання способу мислення народу, особливості менталітету її носіїв” [5, с.36]. За Сепіром, “реальний світ підсвідомо збудований на мовних звичках

певної мовної спільноти. Не існує двох мов, які б однаково відображали одну й ту ж соціальну дійсність. Світи, в яких живуть соціуми, є відмінними світами, а не одним світом з різними ярликами” [10, с.401 — 410]. Це пояснює міжкомунікативні труднощі при спробах контакту представників різних лінгвостічних спільнот. У зв’язку із зазначеним науковці використовують поняття “еквівалентна”(слова, лексичні поняття яких є міжмовними) і “безеквівалентна лексика”(лакуни, котрі неможливо співставити з певною іншомовною лексичною одиницею; їх пояснюють описово, іноді вони вимагають детального текстового пояснення).

Відображений мові спосіб концептуалізації світу частково універсальний (саме цей факт уможлиблює міжкультурну комунікацію) і частково національно-специфічний. Існують національні мови, специфіка котрих, так само, як і специфіка національної свідомості, зумовлена специфічним змістом і способами діяльності, умовами природного та соціального середовища, матеріальною та духовною культурою, що фіксується на різних рівнях мови. Отже, національні мови як “знаряддя” не створюють для своїх носіїв суб’єктивну картину світу, а тільки впливають на її специфіку у знаковому відображенні.

У мові закріплено загальнолюдські, національно-культурні, соціальні й особистісні стереотипи відображення й актуальні орієнтації людини в навколишньому світі. Система номінації кожної мови є результатом пізнавальної та класифікуючої діяльності народу, оскільки кожна мова прагне не тільки до об’єктивації світорозуміння народу, але і до збереження його духовно-практичної діяльності, закріпленої у семантичних властивостях лексичних одиниць.

Однією з таких властивостей є семантична сумісність слова, яку дослідники пов’язують з логічними категоріями та екстралінгвістичними чинниками. Властивість слова сполучатись з певною сукупністю інших слів, причому такою, яка в кожній мові має свої особливості, помітили ще Л.Щерба, Ш.Баллі, А.Греймас та інші мовознавці, які позначили це явище такими термінами як семантична конгруентність, семантичне узгодження, семантична вибірковість, семантична допустимість тощо. Суть цього явища полягає у тому, що однакова позамовна ситуація відображається у різних мовах по-різному не тільки стосовно словосполучень, а й більше того — “сполучень змісту”.Розбіжність сполучуваності слів у різних мовах спричинена розбіжністю концептуальних структур відображених у них, а набір семантичних сумісностей визначається місцем лексичної одиниці у парадигматичних рядах конкретної мови і відображенням цього явища у синтагматиці — у сфері сполучуваності лексичних одиниць [3, с.161—162]. Прикладом вище зазначеного можуть слугувати наступні синонімічні словосполучення в англійській мові: *to solve a dispute*, *to decide a dispute*, *to resolve a dispute* і *to settle a dispute*. Іменникова лексична одиниця *dispute* семантично сумісна з дієслівними лексемами *to solve*, *to decide*, *to resolve* та *to settle* для вираження одного й того самого лексичного значення. У відповідності до семантичної сумісності для утворення антонімічного

словосполучення в англійській мові до лексичних одиниць *good crop* і *a good speaker* вживаємо лексему *poor* — *poor crop* і *a poor speaker*, хоча антонім до *good* є *bad*, що зафіксовано лексикографічно.

Картина світу, яку можна назвати знанням про світ, лежить в основі індивідуальної і суспільної свідомості. Вона не є простим набором “фотографій” предметів, фіксацією процесів, ознак і т.д., так як включає в себе не тільки віддзеркалення об’єктів, але і позицію суб’єкта, його відношення до цих об’єктів, причому позиція суб’єкта — така ж реальність, як і самі об’єкти. Система соціально-типових позицій, відношень, оцінок знаходить знакове втілення у системі національної мови та бере участь в конструюванні мовної картини світу. Надзвичайно ілюстративну роль у створенні мовної картини світу відіграють фразеологізми. Природа значень фразеологічних одиниць тісно пов’язана з фоновими знаннями носія мови, з практичним досвідом особистості, з культурно-історичними традиціями народу, який розмовляє цією мовою. Фразеологічні одиниці приписують об’єктам ознаки, які асоціюються з картиною світу, маючи на увазі цілу дескриптивну ситуацію, оцінюють її, виражають відношення до неї. Наприклад, український фразеологізм *коли рак на горі свисне* еквівалентний стосовно логічно виведеної дескриптивної ситуації англійській фразеологічній одиниці *when pigs fly*, хоча лексичний аналіз окремо взятих їх компонентів не може забезпечити досягнення такого фактичного результату. Крім того, звертає на себе увагу наявність синтаксичної розбіжності — в українському варіанті присутня обставина місця (*на горі*). На нашу думку, синтаксична побудова даного українського фразеологізму характеризується експресивною завершеністю у порівнянні з лаконічністю і відповідно раціональністю його еквівалента в англійській мові (в розглядуваному випадку відсутність обставини місця не змінює змісту ситуації). На даному прикладі дві окремі мови (українська, англійська) апелюють до одного й того ж самого фрагменту картини світу й оцінний вектор зрушений в бік прагматичної іронії, але характер її відрізняється (в українській — експресивний, в англійській — раціональний).

Інтерпретація суб’єктом предметів, явищ, ситуацій, подій у навколишньому світі супроводжується визначеною оцінкою, так як мовне відображення статичної і динамічної об’єктивної реальності являє собою процес вибору та визначення цінностей відповідно до людських потреб й інтересів.

Лінгвокогнітивною умовою розуміння та вибору оптимального варіанту перекладу є, на нашу думку, активація пошуку узгодженості (повної чи часткової) рівнів концептуальних систем представників різних культурних світів.

Концептуалізація іншомовної фразеологічної одиниці симетрично віддзеркалена тільки у тому випадку, якщо у мові перекладу наявний повний еквівалент цієї ФО, а саме: ФО з тотожною структурно-граматичною побудовою, ізоморфним лексико-компонентним складом й ідентичним напрямком глобального переосмислення значення прототипу звороту в цілому. Тому англійський фразеологічний зворот художнього чи

публіцистичного тексту *to dig a pit for somebody* україномовний читач ідентифікує як ФО *копати яму кому-небудь* у рідній мові без будь-яких труднощів. Прикладом рівноцінного перекладу англійських фразеологізмів *to cast pearls before swine, to cross the Rubicon, Achilles heel* є українські фразеологічні одиниці *метати бісер перед свинями, перетнути рубікон, Ахіллова п'ята* відповідно. Така ідентичність вибору лексичного матеріалу в українській і англійській мовах при концептуалізації однієї й тієї ж ситуації, очевидно, пояснюється спільними сюжетними джерелами: біблійною притчею у випадку першої ФО та грецькими міфами — двох останніх.

Ієрархічна організація людських знань сприяє тому, що при сприйнятті лексичного знаку активується складна багаторівнева координаційно когнітивна структура, яка включає в себе іконічне (але, безперечно, й динамічне за своєю природою) відображення окремо взятого предмету чи ситуації, прототип цього предмету чи відповідного сценарію і прагматичний компонент значення, який базується на непростому зв'язку емоцій та оцінок, пов'язаних у свідомості носія мови з даним предметом чи ситуацією.

Отже, саме у змістовному аспекті мови представлена картина світу певного етносу, яка є фундаментом всіх його культурних стереотипів. Її аналіз допомагає зрозуміти, чим відрізняються національні культури і як вони доповнюють одна одну на рівні світової культури. Адже, як зазначає М.П.Фабіан, “осмислення і всебічне дослідження семантичних особливостей мов, які зумовлюють характер їхнього словникового складу, ведуть до розуміння розвитку єдиної загальнолюдської мови як одного з найголовніших елементів національності, що виступає необхідною передумовою здорового розвитку нації та найважливішого засобу формування й існування людських знань про об'єктивну дійсність” [9, с.7].

Кожна мова відображає визначений спосіб сприйняття і концептуалізації світу, відображає когнітивну діяльність людини, при цьому забарвлює концептуальну модель світу національно-культурними фарбами у відповідності до вимог власного історичного досвіду. У кожній мові знаходить своє вираження картина світу, властива тому чи іншому народу, зіставний аналіз мовних картин світу дозволяє виявити універсальні та національні-специфічні риси мовної ментальності народів.

Література

1. Алефиренко Н.Ф. Фразеологическое значение и концепт / Н.Ф.Алефиренко // Материалы Второй Междунар. шк.-семинара по когнитив. лингвистике “Когнитивная семантика”: 11— 14 сент. 2000 г. / Отв. ред. Н.Н.Болдырев; Редкол.: Е.С.Кубрякова и др. — Часть 2. — Тамбов: Изд-во Тамб. Ун-та, 2000. — С. 33 — 36.
2. Боринштейн Е.Р. Личность: ее языковые ценностные ориентации / Е.Р.Боринштейн, А.А.Кавалеров. — Одесса: Астропринт, 2001. — 163с.
3. Булега Н. Семантична сумісність слова і “національний” критерій мовної норми / Н.Булега, Л.Тарновецька // Актуальні проблеми

- металінгвістики. Науковий збірник / Редак. рада.: В.Т.Скляренко (гол. ред.), К.Т.Городенська та ін. — Київ: Брама, 1999. — С.160 — 164.
4. Гиздатов Г.Г. Метатеоретические аспекты когнитивной лингвистики / Г.Г.Гиздатов // Материалы Международной научной конференции “Когнитивная лингвистика конца XX века”: 7 — 9 октября 1997 г. — Часть 1. — Мн.: МГЛУ, 1997. — С. 133 — 137.
 5. Голубовська І.О. Етнічні особливості мовних картин світу: [монографія] / І.О.Голубовська. — К.: Логос, 2004. — 284с.
 6. Жаботинская С. Когнитивная лингвистика: ракурсы анализа языковой картины мира / С.Жаботинская // Актуальні проблеми менталінгвістики. Науковий збірник / Редак. рада.: В.Т.Скляренко (гол. ред.), К.Т.Городенська та ін. — Київ: Брама, 1999.— С. 3 — 8.
 7. Иванова Л. Концепты когнитивного уровня языковой личности в проекции на языковую картину мира / Л. Иванова // Актуальні проблеми менталінгвістики. Науковий збірник / Редак. рада.: В.Т.Скляренко (гол. ред.), К.Т.Городенська та ін. — Київ: Брама, 1999. — С. 283 — 285.
 8. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация / С.Г.Тер-Минасова. — М.: Издательство Московского университета, 2004. — 350с.
 9. Фабіан М.П. Типи етикетного спілкування в сучасній англійській мові / Мирослава Петрівна Фабіан // Сучасні дослідження з іноземної філології. Зб. наук. праць / Відп. ред. М.П.Фабіан. — Ужгород: ПП “Графіка”, 2011. — Випуск 9. — С. 7— 9.
 10. Sapir E. Culture, Genuine and Spurious / Edward Sapir // The American Journal of Sociology. — 1924.— № 29(4).— P. 401— 429.

Summary

The article deals with the cognitive aspect applied to the study of the form and content of a verbalized unit (mostly a phraseological unit). It aims at revealing universal and nationally specific characteristics in language in the result of conceptualization process of pieces of reality (basing on lexical material of Ukrainian and English). While considering some examples of Ukrainian phraseological units and their English equivalents attention is paid to the cultural aspects and ethnology.